LUND UNIVERSITY

Rättens återgång och återkomst?

Brännström, Leila

Published in:
Retfærd: Nordisk juridisk tidsskrift

2010

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

Link to publication

Citation for published version (APA):
Brännström, L. (2010). Rättens återgång och återkomst? *Retfærd: Nordisk juridisk tidsskrift*, *4*(131), 15-40.

Total number of authors:
1

Creative Commons License:
Ospecificerad

General rights
Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.
• Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
• You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
• You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: https://creativecommons.org/licenses/

Take down policy
If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Download date: 28. Jan. 2026

Rättens återgång och återkomst? En kritisk analys av Michel Foucaults tes om rättens minskade betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen[1]

AF LEILA BRÄNNSTRÖM, JURIDISKA FAKULTETEN VID LUNDS UNIVERSITET

Abstract: Syftet med denna artikel är att mot bakgrund av Michel Foucaults föreläsningsserier vid *Collège de France* från senare delen av 1970-talet bidra till diskussionerna om innebörden, och riktigheten, av hans tes om att rättens betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen har avtagit i modern tid. Undersökningen av denna tes inbegriper även ett klargörande av Foucaults förståelse av rätten, en utredning av den roll som Foucault tilldelar rätten i den offentligt sanktionerade maktutövningen samt en utforskning av förhållandet mellan rätten och de kunskapsunderstödda maktutövningsmönster som enligt Foucault har blivit allt viktigare för den offentligt sanktionerade maktutövningen på bekostnad av rätten. Artikeln har som ambition att bidra till att tydliggöra de sätt på vilka Foucaults analyser av maktförhållanden kan användas för att studera rätten och den rättsliga diskursen.

Keywords: Foucault, law and power, law and governmentality, law and late modernity

1 Tesen om rättens avtagande betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen

I *Sexualitetens historia 1. Viljan att veta* från 1976 och i den föreläsningsserie som han höll vid *Collège de France* samma år, *Samhället måste försvaras*, hävdade Michel Foucault att rättens betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen har avtagit alltsedan 1700-talet.[2] Detta trots en närmast frenetisk lagstiftningsverksamhet under perioden som har inneburit att områden i livet som tidigare inte var

1 Artikeln utgör en bearbetad och vidareutvecklad version av ett kapitel i författarens avhandling »Förrättsligande. En studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning«. Författaren vill tacka Markus Gunneflo samt två anonyma granskare för värdefulla synpunkter på ett tidigare utkast.

2 Transkriptionerna av föreläsningsserien är utgivna i bokform med titeln *Il faut défendre la société* på originalspråket franska och *Samhället måste försvaras* på svenska (Foucault 2008(a)).

normerade genom lagregler har blivit det. Foucault hävdade att rättens inflytande har avtagit till förmån för normer som härstammar från institutionaliserade kunskapsformer såsom ekonomin, samhällsvetenskaperna och vetenskaperna om människan (psykologi, medicin, pedagogik, etc.). Foucault liknade de vetenskapligt härledda normerna vid ett slags kvasinaturlagar, som till skillnad från rättsliga normer inte med den bästa vilja låter sig beskrivas som ett suveränt folks, eller en monarks, viljeförklaringar. Rätten, argumenterade Foucault, har blivit ett medel för att implementera dessa kunskapsnormer och har mist sin självständiga betydelse. Samtidigt maskerar och legitimerar rätten de former av maktutövning som utgår från kunskapsnormerna. (Jfr t.ex. Foucault 2002(a), 100–101, 140–146; Foucault 2008(a), 47–51)

Det var i samband med sin studie över fängelseväsendets framväxt, *Övervakning och straff*, som Foucault för första gången talade om ett spänningsförhållande mellan vetenskapligt härledda normer och rätten.[3] Foucault argumenterade att det egentliga ärendet under hela den straffrättsliga behandlingen – från väckt misstanke till straffets avtjänande – är att med utgångspunkt i kunskapsnormer bedöma huruvida den misstänkte kan föra ett »normalt« liv inom lagens råmärken och därtill »göra rätt för sig«. Domen avgör inte bara frågan om skuld eller oskuld, utan även huruvida den anklagade är normal eller inte och i det senare fallet om och i så fall hur vederbörande ska kunna göras normal. (Se Foucault 1998, 25–32, 269–298.)

Straffprocessens identifiering och korrigering av det avvikande var enligt Foucault en beståndsdel i ett mer omfattande maktutövningsmönster[4], *disciplinering*, som tar sikte på den enskilde individen och framför allt söker att maximera hennes färdigheter och den produktivitet som kan utvinnas ur henne. Genom att drilla individens kropp ökas parallellt hennes nyttighet och foglighet. Disciplineringsteknikerna och de kunskapsnormer som de utgår från verkar enligt Foucault *i motsättning till*, *vid sidan av* eller *inunder rätten* (se t.ex. Foucault 1998, 208, 214, 259–260, 351; jfr Foucault 2008(a), 49-50).

Åren efter publiceringen av *Övervakning och Straff* lyfte Foucault fram ett annat maktutövningsmönster som också stödjer sig på kunskapsnormer, men som till skillnad från disciplin riktar sig mot hela befolkningsgrupper, inte bara mot den enskilde. Denna senare typ av maktutövning används till exempel för att planera befolkningsutvecklingen och befolkningens levnadsmönster och avvärja kriser såsom

3 I rudimentär form förekommer detta redan i Foucault 2000(b) vars innehåll återkommer i utvecklad form i Foucault 1998, 262–266.

4 Med ett maktutövningsmönster menas här en uppsättning sammanhängande maktutövningstekniker. Många av de begrepp som Foucault utvecklade genom åren – disciplin, makt – vetande, biomakt, styrning, styrningskonst, pastoral makt, självteknologier för att nämna några av de viktigaste – utgör olika försök att ringa in historiska och samtida maktutövningsmönster.

överbefolkning, bostadsbrist och ohälsa. De kunskapsnormer som ligger till grund för denna maktutövning är »normaltillstånden« för en befolkning i fråga om nativitet, livslängd, hälsotillstånd, migration, boendeförhållanden, sparande, utbildning, med mera. (Se t.ex. Foucault 2000(c), 124–125; Foucault 2008(a), 219–229.)

Foucault underströk upprepade gånger att kunskapsnormernas alltmer påtagliga inflytande i samhället inte har lett till att antalet lagregler har minskat eller till att rättsliga praktiker har blivit mindre vanligt förekommande. I stället har normer och normaliserande praktiker inkräktat på rättsliga normer och praktiker och kommit att operera genom dem (jfr Foucault 1998, 31 215, 270; Foucault 2002(a), 144–146; Foucault 2008(a), 50). Rätten har härigenom blivit ett instrument för att producera *normaliserande* effekter, vilket har urholkat dess självständiga auktoritet och inflytande. Lagstiftning och rättskipning har blivit taktiker bland en mångfald andra för att uppfylla den kunskapsunderstödda maktutövningens syften: den enskildes och hela befolkningens duglighet och förmåga till ekonomisk tillväxt, men också deras välfärd och »lycka« (jfr Foucault 2007, 98–110).

Det kan te sig märkligt att på detta sätt karaktärisera användningen av lagstiftning och rättskipning för att främja ekonomisk tillväxt och välfärd som ett normernas inkräktande på rätten. Vad skulle rätten annars vara bra för? Vilka syften skulle rätten ha tjänat innan den blev inkräktad på? Man kan också fråga sig hur normernas inkräktande på rätten förhåller sig till andra tankar som Foucault fört fram om att kunskapsnormer skulle verka *i motsättning till*, *vid sidan av* eller *inunder* rätten.

Intressant i sammanhanget är också att Foucault i den föreläsningsserie som han höll vid *Collège de France* 1978-1979, och som har utgivits i bokform under namnet *Biopolitikens födelse*, hävdar att de rättsliga institutionerna under 1900-talets sista decennier håller på att bli de viktigaste institutionerna i samhället. Innebar dessa uttalanden ett övergivande av tesen om rättens avtagande betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen och i stället ett argument om dess återkomst?

2 Artikelns syfte och frågeställningar

Det är inte särskilt överraskande att Foucaults påståenden om rättens avtagande betydelse och hans svårutredda, och motstridiga, sätt att beskriva förhållandet mellan rätten och andra maktutövningsmönster har ådragit honom mycket kritik. En del har utifrån spridda uttalanden dragit slutsatsen att han menar att rätten överhuvudtaget inte har någon större betydelse i samtidens offentligt sanktionerade maktutövning och att studiet av maktförhållanden därför bör inrikta sig på annat

än rätten och den rättsliga diskursen.[5] Andra har anmärkt att Foucault underskattar den utsträckning i vilken kunskapsunderstödd och rättsligt sanktionerad maktutövning är sammanvävda och samverkar med varandra, att han bortser från att rätten å sin sida inkräktar på normer och kunskapsunderstödd maktutövning och att han felaktigt tror att all rätt fungerar som straffrätt.[6]

Kritiken av Foucault har inte stått oemotsagd. Det har invänts att Foucault inte alltid har rätten i åtanke när han använder termen »rätt« eller betecknar något som »rättsligt«. François Ewald har till exempel gjort gällande att Foucaults påstående om att rättens betydelse har minskat samtidigt som antalet lagar har ökat blir begripligt endast om vi tar hänsyn till att Foucault skiljer mellan rätten (eng. *the law*) och »det juridiska« (eng. *the juridical*).[7] Det juridiska är i Ewalds tolkning en form av rationalitet som genomsyrade rätten under en historisk epok då rätten kunde ses som uttrycket för en suveräns vilja, men som numera har avlösts av »det normativa« (eng. *the normative*) (Ewald 1990, särskilt 138–139, 155). Ewald har helt rätt i att Foucault betecknar ett särskilt sätt att organisera den offentligt sanktionerade maktutövningen som rättsligt. Han har också rätt i att rätten inte nödvändigtvis är rättslig i denna bemärkelse. Ewalds beskrivning av »det juridiska« som ett maktutövningsmönster som hörde samman med en tidigare historisk period och som numera har efterträtts av normaliserande former av maktutövning är dock en alltför kategorisk tolkning av Foucaults resonemang om rättens avtagande betydelse och samtidigt en alltför bristfällig beskrivning av dagens offentligt sanktionerade maktutövning.

Åter andra har riktat uppmärksamheten mot delar av Foucaults teoretiska gärning som inte brukar tas upp i samband med undersökningar av hans förståelse av rätten och mot bakgrund av dessa texter framhållit att två olika bilder av rätten framträder sida vid sida i Foucaults författarkap: å ena sidan bilden av en rigid och oföränderlig struktur som i modern tid har invaderats av kunskapsnormer, å andra sidan bilden av en formbar och öppen diskurs som vid varje tidpunkt härbärgerar potentialen att överskrida sin givna form och sitt givna innehåll. Här har man framhållit textpassager där Foucault framställer rätten som en mellanmänskligt konstruerad, och därmed kontingent, skapelse vars former och innehåll aldrig helt

5 Jfr t.ex. Smart 1989, 6, 9–13; Hunt och Wickham 1994, särskilt sidorna 22, 34, 40–44, 55–71 samt även Edenheim 2005, 21–25. En mer omfattande översikt över den här typen av kritik finns i Golder och Fitzpatrick 2009, 12–22.

6 Se till exempel Hunt och Wickham 1994, särskilt sidorna 47, 60–61; Kennedy 1991, de Sousa Santos 1995(b), 570–571; de Sousa Santos 1995(a), 4; Smith 2000; Smart 1989, 8–20. I Golder och Fitzpatrick 2009 nämns ytterligare några arbeten där den här typen av kritik har riktats mot Foucault (Golder och Fitzpatrick 2009, 22–25).

7 De få försök som har gjorts för att klargöra i vilka olika bemärkelser Foucault använder termerna »rätt« och »rättslig«, varav flertalet utgår från Ewald, förtecknas i Golder och Fitzpatrick 2009, 36–37 och i fotnoterna 138–141.

kan »ägas« av den politiska makten, utan kan »beslagtas« och ändras. (Golder 2008; Fitzpatrick och Golder 2009.)

För att kunna ta ställning till den kritik som har riktats mot Foucaults förståelse av rätten och hans tes om rättens minskade betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen måste man först kartlägga hur han använder termerna »rätt« och »rättsligt«, samt mer grundligt utreda hans förståelse av rätten. Detta är emellertid förenat med svårigheter. En svårighet hänger samman med att rätten aldrig är det egentliga föremålet för Foucaults forskning, utan i stället tas upp i förbigående i samband med undersökningar av de historiska maktutövningsmönstren eller av metoder för att analysera maktförhållanden. Härvid avgränsas rätten alltid negativt i syfte att fixera andra maktutövningsmönsters karaktäristika eller att framhäva ett särskilt sätt att förstå och analysera maktförhållanden. Ytterligare en försvårande omständighet är att Foucault kontinuerligt omarbetar, utvecklar och preciserar sina centrala begrepp och sambandet mellan dem, så att innebörden av låt säga begreppet »norm« skiljer sig mellan till exempel *Övervakning och straff* från 1974 och första bandet av *Sexualitetens historia* från 1976. Begreppet revideras därtill ytterligare i föreläsningsserierna som han höll under de efterföljande åren.

Syftet med denna artikel är att bidra till de diskussioner, som har redogjorts för ovan, om innebörden, och riktigheten, av tesen om rättens avtagande betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen. Närmare bestämt är syftet att (a) klargöra de sätt på vilka termerna »rätt« och »rättsligt« används i Foucaults författarskap, (b) utforska förhållandet mellan rätten och de kunskapsunderstödda maktutövningsmönstren, (c) undersöka den roll som Foucault tilldelar rätten i den offentligt sanktionerade maktutövningen samt (d) att utreda huruvida Foucaults uttalanden i *Biopolitikens födelse*, om att de rättsliga institutionerna under 1900-talets sista decennier har blivit en av de viktigaste institutionerna i samhället, innebär ett övergivande av tesen om rättens avtagande betydelse. Utöver att klargöra Foucaults förståelse av rätten och den roll som han tilldelar rätten i sina analyser av den offentligt sanktionerade maktutövningen söker denna artikel också bidra till att tydliggöra på vilka sätt Foucaults analyser av maktförhållanden kan användas för att studera rätten och rättsliga förhållanden.

De problem som artikeln ämnar undersöka kräver att en bild tecknas både av Foucaults förståelse av maktförhållanden och av maktutövningsmönstren disciplinering och *styrning*.[8] [9] Foucault själv ställde aldrig upp några precisa definitioner av

8 Om styrning, se 4.1.

9 Artikeln har dock inte ambitionen att tillföra nya tolkningar i fråga om hur man ska förstå Foucaults maktanalys eller de kunskapsunderstödda maktutövningsmönstren. Artikeln kommer heller inte att på något heltäckande sätt redogöra för den sekundärlitteratur där dessa frågor avhandlas. Inte heller har artikeln som ambition att vidareutveckla begreppen »disciplinering« och »styrning« eller att kartlägga hur dessa har vidareutvecklats av andra.

begreppen makt, disciplinering och styrning och som redan nämnts var dessa begrepp dessutom under ständig omarbetning och utveckling. Därför är varje framställning av dem med nödvändighet en rekonstruktion som skulle kunna göras något annorlunda. De bilder som jag presenterar utgår i stor utsträckning från Foucaults egna skrifter, men kompletteras ibland med klargörande förklaringar från sekundärlitteraturen.[10]

Till skillnad mot de tidigare inläggen i debatten kommer Foucaults tes om rättens avtagande betydelse att undersökas i ljuset av hans föreläsningar från *Collège de France* från åren 1976–1979. Lejonparten av detta föreläsningsmaterial har inte varit tillgängligt förrän i slutet av 1990-talet och början av 2000-talet. I föreläsningsmaterialet tecknar Foucault grova skisser av nya idéer och tankegångar och prövar olika hypoteser. Föreläsningarnas ofärdiga och »förberedande« karaktär skulle kunna tala emot att detta material används för att klargöra Foucaults ståndpunkter. I de passager som berör tesen om rättens avtagande betydelse testas emellertid inte nya antaganden och forskningsansatser. I stället söker Foucault uttryckligen förtydliga sina tidigare resonemang.

Enligt min uppfattning syftar Foucault på tre olika saker när han betecknar något som rättsligt: 1) rätten, 2) ett särskilt maktutövningsmönster, samt 3) vissa sätt att framställa och analysera maktförhållanden.[11] Nedan kommer jag att rekonstruera de sätt att skildra maktförhållanden som Foucault rubricerar som rättsliga och kontrastera de mot hans egna analyser av maktförhållanden. Jag kommer också att tydliggöra den roll som de rättsliga framställningssätten spelar i rätten och i den rättsliga diskursen (kap. 3). Därefter kommer jag att framhålla det rättsliga maktutövningsmönstrets särdrag i förhållande till de kunskapsunderstödda maktutövningsmönstren disciplinering och styrning och förtydliga hur dessa mönster samspelar med rätten (kap. 4). Efter detta kommer jag att analysera och kritiskt bedöma Foucaults förståelse av rätten och utvärdera tesen om rättens minskade betydelse (kap. 5). Allra sist i artikeln kommer jag att diskutera huruvida Foucaults uttalanden i *Biopolitikens födelse* om att rättsliga institutioner under 1900-talets sista decennier har blivit samhällets viktigaste institutioner, är ett argument om rättens åter-

10 Det bör påpekas att artikeln bygger i första hand på både de svenska och de engelska översättningarna av Foucault. I den mån som svenska översättningar saknats (sommaren 2009 när lejonparten av denna text författades) har jag använt mig av engelska översättningar. I de situationer när ordalydelsen i ett resonemang har förefallit mig viktig har jag konsulterat den franska originaltexten, vilket jag också har gjort i fråga om några av Foucaults artiklar som inte har blivit översatta till vare sig svenska eller engelska.

11 Denna bedömning ligger i det stora hela i linje med Viktor Tadros i Tadros 1998. Både min uppfattning om vad som kännetecknar det rättsliga maktutövningsmönstret, de rättsliga sätten att analysera maktförhållanden och Foucaults förståelse av rätten, liksom min tolkning av hur Foucault uppfattar sambanden mellan »rätten« i de olika bemärkelserna skiljer sig emellertid något från Tadros.

komst som innebär ett övergivande eller en revidering av tesen om rättens återgång (kap. 6).

3 Framställningar och analyser av maktförhållanden

3.1 Rättsliga framställningar och analyser av maktförhållanden

I think that in The Order of Discourse I conflated two concepts, or rather that for what I take to be a legitimate problem (that of articulating the data of discourse with the mechanisms of power) I provided an inadequate solution. It was a piece I wrote at a moment of transition. Till then, it seems to me, I accepted the traditional conception of power as an essentially judicial mechanism, as that which lays down the law, which prohibits, which refuses, and which has a whole range of negative effects: exclusion, rejection, denial, obstruction, occultation, etc. Now I believe that conception to be inadequate. (Foucault 1980(a), 183.)

Foucault ställde genomgående sin förståelse av maktförhållanden mot vad han kallade den rättsliga förståelsen och framställningen av makt, men som vi ska se är det två tämligen olika sätt att analysera och framställa maktförhållanden som Foucault betecknade som rättsliga. Anmärkningsvärt nog uttryckte Foucault under den senare delen av sitt författarskap att hans tidigare studier av maktförhållanden utgick ifrån just en rättslig förståelse av makt (jfr även Foucault 2000(c), 119–120; Foucault 2008(a), 33–34).

För att kunna framhäva dels det som utmärker Foucaults (senare) maktanalyser, dels de angreppssätt som han kallar rättsliga, skisserar jag till att börja med konturerna av några gängse sätt att gestalta maktförhållanden. Till min hjälp tar jag Steven Lukes klassiska arbete *Makt. Ett radikalt synsätt*, där författaren jämför olika maktbegrepp.[12] Enligt det maktbegrepp som Lukes vänder sig mot – vi kan kalla det för det weberska maktbegreppet – bedöms A ha makt över B när A kan få B att handla enligt sin vilja trots att handlingen strider mot B:s egentliga vilja eller verkliga intressen. Det rör sig alltså om ett kausalt förhållande mellan A och B:s handlande. Anledningen till att A lyckas få B att handla mot sin vilja eller sina

12 Lukes behandlar maktbegreppet som ett »i grunden omstritt begrepp« (eng. *essentially contested concept*) och presenterar tre konkurrerande maktbegrepp. Lukes förordar själv det begrepp som i den här texten kallas för det marxistiska maktbegreppet. De två övriga maktbegrepp som Lukes behandlar – makt som framgång i beslutssituationer och makt som kontroll över dagordningen – har jag slagit samman till ett (det weberska maktbegreppet) eftersom den åtskillnad som Lukes gör mellan dessa, och som tjänade ett syfte i den debatt som Lukes text var ett inlägg i, är mindre intressant i detta sammanhang. Utöver dessa två begrepp tar jag även upp »det parsonska maktbegreppet«, som Lukes tar upp till utförlig behandling utöver de tre konkurrerande maktbegreppen.

egentliga intressen kan till exempel vara att A förfogar över våld eller andra tvångsmedel, att A har ett psykiskt övertag över B, eller att B erkänner A:s auktoritet. Lukes opponerar sig här mot ett som han menar underförstått antagande att individers intressen och viljor är givna på förhand och enkla att identifiera. Inom ramen för den förståelse av makt som Lukes förordar – låt oss kalla det för det marxistiska maktbegreppet – är det weberska maktbegreppet endast *ett* av maktens ansikten. I det marxistiska synsättet betraktar man som maktförhållanden även de omständigheter som formar subjektens intressen och viljor. Med denna förståelse av makt är många av de omständigheter som formar individens begär och viljor »manipulationer« som gör att man inte ser sina verkliga intressen.

Lukes diskuterar ytterligare ett synsätt som han ställer sig kritisk till. I den amerikanske sociologen Talcott Parsons arbeten jämställs makt mer eller mindre med befogenheter som kan innehas och delegeras på ungefär samma sätt som man utbyter varor. Denna förståelse av maktförhållanden kommer jag att kalla för den parsonska.

För att återvända till Foucault beskriver han den rättsliga förståelsen av makt som en framställning där maktutövning antas fungera som en negativ kraft som säger nej, förbjuder, sätter gränser, förtrycker, censurerar och bestraffar. Makt utövas genom att en gräns dras mellan det tillåtna och det förbjudna och genom att gränsöverskridanden bestraffas. Foucault menar att den rättsliga maktanalysen uppfattar makt som något närmast kvantitativt, som har samma effekt alltid och överallt, nämligen lydnad och underordning. (Jfr t.ex. Foucault 1980(b), 139–140; Foucault 2002(a), 94–98.)

Så långt verkar den rättsliga förståelsen och framställningen av maktförhållanden mer eller mindre sammanfalla med den weberska synen, men Foucault betecknar även den parsonska maktanalysen som rättslig. Foucault framhåller att den problematik som vägleder den parsonska analysen och framställningen av maktförhållanden kretsar kring gränsen mellan legitim och illegitim maktutövning. Det kan till exempel röra sig om att identifiera maktmissbruk, avslöja en makthavares överskridande av sin befogenhet eller legitimera den offentligt sanktionerade maktutövningen. (Jfr till exempel Foucault 2008(a), 29–33, 47–50; Foucault 2002(a), 98–101.)

Foucault menar att den marxistiska förståelsen av maktförhållanden, som ofta underbygger analyser som söker visa att den maktutövning som framställer sig som legitim döljer förtryck och manipulation, liknar den rättsliga förståelsen av maktförhållanden inte minst däri att makt ofta framställs som repression (i anslutning till det weberska synsättet) eller som en resurs som en grupp förfogar över (i anslutning till det parsonska synsättet). Foucault menar också att både den marxistiska och den rättsliga analysen av politiska maktförhållanden tenderar att överdriva betydelsen av statliga institutioner såsom rättsordningen och polisen. Skillnaden mellan synsätten handlar framför allt om de olika sätten att förstå samtycke, intressen, begär och

vilja – kort sagt frågan om subjektet. (Se t.ex. Foucault 2000(b), 1–2; Foucault 2000(c); Foucault 2008(a), 29–33.)

Foucault motsätter sig en generell framställning av makt som förtryck eller som en resurs eller ställning som kan innehas och överföras. Detta betyder givetvis inte ett förnekande av att maktutövning ibland är repressiv eller att framställningen av makt som en befogenhet kan vara adekvat i vissa fall. Foucault hävdar att dessa sätt att framställa maktförhållanden alltjämt är de förhärskande i det moderna västerländska samhället, trots att de inte fångar upp, och till och med tenderar att dölja, de kunskapsbaserade och *produktiva* maktutövningsmönster som genomsyrar våra samhällen och som i grunden har förändrat formerna för den offentligt sanktionerade maktutövningen. (Jfr till exempel Foucault 2008(a), 47–50; Foucault 2002(a), 98–101.)

3.2 Foucaults förståelse av maktförhållanden

Foucaults maktanalys förändrades och utvecklades en hel del över tid. Efter att till en början ha varit böjd att likställa maktutövning med repression beskrev han under en mellanperiod maktförhållanden som en fråga om kraftmätning och strid.[13] Foucault kom senare alltmer att uppmärksamma begränsningarna i detta sätt att uppfatta maktförhållanden, som till exempel inte på ett adekvat sätt kan inringa och förklara makroekonomisk maktutövning. Inte heller subjektets tillblivelse och rollen i den egna subjektiveringen genom till exempel den medvetna karaktärsdaningen kan på ett tillfredsställande sätt begreppsliggöras som en strid eller för den delen som ett förtryck. Foucault kom med tiden att modifiera den roll som han hade tilldelat förtryck och kraftmätning i maktförhållanden och kom att betrakta sin tidigare maktanalys som alltför ensidig och generaliserande. Från stridsmodellen behöll Foucault tanken att maktförhållanden är produktiva, dynamiska och strategiska relationer som alltid kan övergå i öppen konflikt, men han kom att allt kraftigare betona att det som står på spel i maktförhållanden inte bara är enskildas eller gruppers övertag eller underläge, utan även det sätt varpå vi formar oss själva och påverkar andra, det sätt varpå vi förstår den sociala världen och oss själva och det sätt varpå vi ordnar det gemensamma livet.[14]

13 Foucault pekade själv ut *Vansinnets historia* från 1961 och *Diskursens ordning* från 1971 som präglade av en webersk maktförståelse (Foucault 1980(a), 183; Foucault 2000(c), 119–120). Stridsmodellen utvecklades med början i de arbeten som kom att utmynna i *Övervakning och straff* och kännetecknade även första bandet av *Sexualitetens historia* från 1977 samt föreläsningsserien *Samhället måste försvaras* från 1975–1976.

14 Se Lemke 1997, särskilt 126–150, för en ytterst noggrann och ingående redogörelse för utvecklingen av Foucaults förståelse av maktförhållanden.

När Foucault själv vid ett tillfälle, sent i livet, sökte förklara sin förståelse av makt och redogöra för de verktyg som behövs för att analysera den, beskrev han maktutövning som »handlande som påverkar handlande«, »ett sätt på vilket vissa handlingar förändrar andra handlingar« samt »att strukturera det möjliga handlingsfältet för andra« (Foucault 1983, 219–222). Dessa bestämningar är mycket allmänna, men ett karakteristiskt inslag i Foucaults förståelse av makt är ändå tydligt, nämligen att makt är en aktivitet, inte någonting som kan innehas som ett föremål, en resurs eller en befogenhet. (Se t.ex. Foucault 2002(a), 104; Foucault 1983, 219–222; Foucault 2007, 1–2.)

De korta preciseringarna ovan åskådliggör ytterligare ett viktigt inslag i Foucaults maktbegrepp. Maktutövning är inte liktydigt med att begränsa och förhindra, utan det rör sig i stället om en produktiv och formande kraft. Foucault betonar att maktens mest framträdande egenskap inte är att förbjuda och förhindra, utan att forma viljor, begär, subjekt, tänkesätt, kunskap, det normala, det självklara, det rimliga, det eftersträvansvärda och det åtråvärda (se t.ex. Foucault 2000(c), 119–121).

Av dessa uttalanden kan man också utläsa att maktutövning är en medelbar mellanmänsklig påverkan, handlande som påverkar andras handlande. Medelbarheten illustrerar Foucaults poäng om att maktutövning skiljer sig från omedelbar inverkan på sak – genom bruk av fysisk styrka – eller på person – genom bruk av våld eller fysiskt tvång (jfr Foucault 1983, 217–220). Påverkans medelbarhet implicerar ett visst handlingsutrymme, det vill säga att maktutövning alltid inrymmer en möjlighet till motstånd. Maktutövning kan därför inte betraktas som ett orsaksförhållande, eftersom dess verkningar inte kan säkerställas utan alltid är möjliga att kringgå eller omintetgöra (jfr till exempel Foucault 1988, 2–4, 11–13; Foucault 2002(a), 105–106).

Maktförhållanden kan enligt Foucault beskrivas som ett kraftfält, där man finner öppen konflikt vid den ena ändpunkten och fullständigt underkuvande vid den andra. Vid den ena punkten går makt över i konflikt som skiljer sig kvalitativt i fråga om graden av medvetenhet, användbara strategier med mera. Vid den andra punkten förlorar den ena kontrahenten all möjlighet till motstånd; spänningsförhållandet upphör att finnas till och kraftfältet upplöses. Foucault menar dock att fullständigt underkuvande i verkligheten aldrig kan förekomma. Till och med i förtrycksrelationen, där maktförhållandet är fastlåst på ett asymmetriskt sätt och handlingsutrymmet för den som är i underläge är kraftigt kringskuret, går det alltid att finna sätt att göra motstånd och kullkasta de rådande förhållandena. Denna förståelse av makt förutsätter att den som underkastas makt är fri i den bemärkelsen att hon alltid skulle kunna handla och reagera på annorlunda sätt. Detta antagande leder till den något förvånande slutsatsen att frihet är en förutsättning för maktutövning (se t.ex. Foucault 1983, 221–225; Foucault 1988, 2–4, 11–13). Det förefaller mig som om maktförhållanden även på ett annat sätt är beroende av frihet

enligt Foucaults förståelse av makt. För Foucault är makt inte något oföränderligt och givet inslag i tillvaron som det finns en korrekt metod för att »upptäcka«. I stället hänger upptäckten av maktförhållanden alltid samman med våra föreställningar om vad frihet kan innebära (jfr t.ex. Foucault 1983, 211–212, 222–224; Foucault 2002(a), 95).

Foucault påpekar att maktutövning inte utesluter våld eller handgripligt tvång. Våld och tvång är ofta ett resultat av eller en nödvändig förutsättning för maktutövning, om så bara som ett komplement eller som ett hot som endast sätts i verket i ytterlighetsfallet. Foucault skiljer också begreppsligt mellan maktförhållanden och samtyckesförhållanden, men betonar i likhet med den marxistiska analysen att samtycke inte utesluter maktutövning. Samtycke är tvärtom närmast en förutsättning för relativt stabila maktförhållanden, eftersom dessa annars snabbt övergår i öppen konflikt. Samtyckets relativa oväsentlighet är begriplig bara om man erinrar sig en annan viktig del av den foucaultianska maktanalysen nämligen att subjektet i en viss mening inte föregår maktutövningen, utan är en produkt av den, och att dess begär, vilja eller preferenser därför inte alltid utmärker gränsen mellan frihet och ofrihet. (Se t.ex. Foucault 1983, 220.)

En av Foucaults mest kontroversiella ståndpunkter är att kunskapsbildning inte kan undgå maktförhållanden. Han hävdar att maktförhållanden i viss mån avgör vad som uppfattas som gångbar kunskap och att man av denna anledning alltid bör uppmärksamma hur ett kunskapsfält etableras och fungerar och inte ta för givet det som kunskapsfältet framställer som riktigt (se t.ex. Foucault 1980(b), 117). Det är vanligt att dra mycket stora växlar på tanken att kunskap inte kan bildas utanför maktförhållanden. Jag tror att man missar Foucaults poäng om man å ena sidan tillskriver honom ståndpunkten att den teoretiska fysikens resultat är avhängiga maktförhållanden eller att kunskap om hur man tar sig till Universitetsbiblioteket från Lunds järnvägsstation är formad av maktförhållanden. Det må vara så att både teoretisk fysik och kunskapen om hur man tar sig till biblioteket i någon bemärkelse är påverkade av omständigheter som kan betecknas som maktförhållanden, men det är ingen tillfällighet att Foucault inte undersöker dessa kunskapsformer, utan pekar på maktens och kunskapens induktionsförhållande på områden som samhällsmedicin, psykiatri, kriminologi och pedagogik, där kunskapsbildningen försiggår i institutionaliserade sammanhang och ofta mot bakgrund av politiska och praktiska angelägenheter som ekonomiska krav, beslutsfattande om sociala frågor, etc. (Jfr Foucault 2000(c), 111–113.)

Foucaults förståelse av maktförhållanden påminner på vissa sätt om den marxistiska maktanalys som beskriver makt som falskt medvetande. Sambandet mellan subjektets tillblivelse och maktförhållanden och den kunskap och uppfattning om den mellanmänskliga världen som är en produkt av makten är gamla teman i den marxistiska maktanalysen. Med den marxistiska förståelsen av maktförhållanden delar Foucault föresatsen att analysera inte förhållandet mellan enskilda aktörer,

utan de underliggande strukturer och institutionaliserade mekanismer som understödjer befintliga maktförhållanden. Foucault anmärker emellertid att den marxistiska analysen av maktförhållanden ofta underlåter att studera alla de sammanhang där frågan om vad som är riktigt eller oriktigt inte är särskilt intressant att ställa, eftersom det rör sig om produktiva situationer som i viss mån skapar det som uppfattas som rätt och riktigt. Genomgående kritiserar han också den Marxistiska uppfattningen att maktförhållanden upprätthåller en felaktig bild av den mellanmänskliga världen och skapar en förvrängd intresseuppfattning som döljer verkliga förhållanden och egentliga intressen. Denna uppfattning förutsätter att det går att skilja mellan förvrängda och autentiska verklighetsuppfattningar och intressen, där de senare är opåverkade av de maktförhållanden som subjektet ingår i, de begär som hon hyser och de förhoppningar om hur det gemensamma livet bör ordnas som hon när.[15] Människans »förmåga« att reagera på maktutövning och omvandla den är i stället det grundläggande antagande som vägleder Foucaults analyser av maktförhållanden. Eftersom frihet för Foucault alltid är frihet från vissa specifika typer av maktförhållanden som omger oss blir studiet av maktförhållanden en undersökning av möjligheterna att praktisera frihet. Möjligheten till frihet är den problematik som vägleder och föranleder analysföretaget som sådant. (Jfr till exempel Foucault 1988, 2–4, 11–13; Foucault 2000(c), 116–120; Foucault 2008(a), 29–33.)

En annan skillnad i förhållande till den traditionella ideologianalysen är att Foucaults maktanalyser inte »avslöjar« någonting som vi inte kan se. Han tolkar inte något djup eller någon verklighet som döljer sig under ytan. Maktutövningsmekanismerna är de praktiker och handlingsprogram som vi ser och lever bland, men som vi inte alltid identifierar som maktutövning. Paul Veyne förklarar att Foucault fångar maktutövningsmönster som vi ser, men vilkas sätt att fungera och verka vi inte alltid är medvetna om. Han liknar detta vid en talare som inte är medveten om att hon iakttar vissa språkliga regler och som kanske inte kan redogöra för de konventioner som hon efterlever när hon talar, men som är väl medveten om hur hon kan uttrycka sig i konkreta fall (Veyne 1997, 154).

Slutligen måste man komma ihåg att även om Foucault själv mestadels ställer sig kritisk till de maktformer som han studerar så är hans maktbegrepp inte i första hand värderande. För Foucault är makt som sådan inget negativt. Den som vill kritisera ett maktmönster eller ett maktförhållande måste gå utanför den foucaultianska förståelsen av makt och söka normativa kriterier.

15 I den mån som människans autentiska intressen ges en allmän formulering av typen hennes möjlighet att utveckla sin fulla potential och, med Spinozas ord, »leva som [hennes] natur och omdöme påbjuder« (Lukes 2008, 94) blir olikheten i förhållande till Foucaults maktanalyser i praktiken ringa.

Leila Brännström

3.3 Rätten och rättsliga förståelser av maktförhållanden

Frågan är vilken roll den rättsliga förståelsen av maktförhållanden spelar i rätten och den rättsliga diskursen. Några anmärkningar är här på sin plats. För det första är den förståelse av maktförhållanden som kommer till uttryck i lagregler, vid rättsligt beslutsfattande eller i den rättsliga diskursen inte alltid »rättslig« i Foucaults bemärkelse. Ett enkelt exempel kan belysa detta. Lagen (1998:531) om yrkesverksamhet på hälso- och sjukvårdens område utgår ifrån att patienten befinner sig i ett underläge gentemot hälso- och sjukvårdspersonalen, ett underläge som dock inte antas ha sin grund i några rättigheter eller befogenheter som personalen kan göra gällande gentemot patienten. Maktförhållandet dem emellan manifesterar sig inte heller därigenom att patienten möter förbud, påbud eller bestraffningar. Personalens överläge grundar sig i stället på den kunskap och erfarenhet som den besitter och det beroendeförhållande som uppstår till följd därav.

För det andra är det huvudsakliga syftet vid en rättslig analys av en situation inte att på ett träffande sätt beskriva maktförhållandena i situationen, utan att fastslå vad som rättsligen gäller eller bör gälla. Rättsliga analyser framställs emellertid ibland som en korrekt och lämplig beskrivning av maktförhållandena, vilket är missvisande och vilseledande.

Ett foucaultianskt angreppssätt till maktförhållanden kan med fördel användas för att analysera flera aspekter av rätten och den rättsliga diskursen till exempel för att undersöka den förståelse av mellanmänskliga förhållanden som kommer till uttryck i rätten eller som ligger till grund för rättsliga argument, för att utforska hur rättsliga normer och den rättsliga diskursen påverkar vår förståelse av oss själva och den mellanmänskliga världen och för att studera de sätt på vilka rätten möjliggör, strukturerar och begränsar kunskapsunderstödda maktutövningsmönster.[16]

Avslutningsvis vill jag framhålla att Foucault nästan uteslutande talar om makt som inflytande på andras handlingsorienteringar, handlingsutrymme och handlingssätt och ytterst sällan som förmågan att leva, verka, samverka, skapa tillsammans med andra och forma sitt öde som individ eller kollektiv.[17] Även om hans allra sista verk, som behandlar den egna personlighets- och karaktärsdaningen (Foucault 2002(b) och Foucault 2002(c)), pekar hän mot en analys av maktförhållanden som beaktar förmågor, var de huvudsakliga föremålen för hans analys makt över andra samt de institutionella och diskursiva förutsättningarna för en sådan maktutövning. På denna punkt påminner Foucaults undersökningar om de analyser som tar sin utgångspunkt i den weberska synen på maktförhållanden.

16 För två genomförda studier som undersöker sådana frågor utifrån en foucaultiansk förståelse av maktförhållanden, se Thomas 1992 och Evans 2005.

17 I franskan används ofta *puissance* för att beteckna förmåga, medan både *puissance* och *pouvoir* betecknar maktutövning. Foucault talar alltid om *pouvoir*.

4 De foucaultianska maktutövningsmönstren och rätten

4.1 Det rättsliga maktutövningsmönstret, disciplinering, styrning

I detta avsnitt kontrasteras det rättsliga maktutövningsmönstret med dels disciplineringsmönstret, dels styrning (fr. *gouverner*)[18], som Foucault sent i sitt författarskap hävdade var det mest övergripande och överordnade maktutövningsmönstret i samtiden (Foucault 2007, 108).[19]

I det rättsliga maktutövningsmönstret utövas makt främst genom en suveräns subtraherande ingrepp. Den offentligt sanktionerade makten verkar som en rätt att ta: saker, tid, kroppar och till och med livet. Maktutövningen är inte alltid påtagligt närvarande, utan gör sig påmind genom uppbörden eller genom demonstrativa, statuerande och avskräckande bestraffningar. Den suveräna makten som tar, förbjuder, begränsar, censurerar och dödar ackompanjeras av ett privilegiesystem utformat som ett rättighetssystem som kodar herraväldesrelationer till en utövning av legitima rättigheter och befogenheter. Suveränens rätt att härska är det främsta privilegiet, en fundamental rätt ur vilken alla andra privilegier härstammar. Enligt Foucault präglades maktutövningen i den senmedeltida och tidigmoderna staten (suveränitetsstaten) av det rättsliga maktutövningsmönstret: å ena sidan ett herravälde som satte gränser, beskattade och bestraffade, å andra sidan en omformulering av herraväldesrelationerna till legitima rättigheter och befogenheter. (Se t.ex. Foucault 2000(b); Foucault 2002(a), 95–101, 137–146; Foucault 2007, 87–114.)

Foucault menar att de genomgripande förändringar som det västerländska samhället genomgick från omkring 1600-talet och framåt i samband med den demografiska tillväxten, industrialiseringen, kapitalismens utveckling, statens konsolidering och de avfälliga lärornas utbredning innebar att statsmakten inte längre kunde

18 Det franska verbet *gouverner* används i traditionell mening i betydelsen offentlig auktoritets- eller suveränitetsutövning. Foucault använder termen huvudsakligen för att beteckna dels en särskild form av offentligt sanktionerad maktutövning som jag kommer att beskriva nedan, dels på ett betydligt allmännare sätt som handlingar som påverkar andras handlingar eller handlingsutrymme (jfr Foucault 1983, 221). I sitt senare författarskap kom Foucault allt oftare att använda *gouverner* i den senare bemärkelsen för att beteckna de sätt varpå människors uppförande i allmänhet kan påverkas och styras. Jag kommer att använda styrning i den snävare bemärkelsen och uttrycket »Foucaults förståelse av maktförhållanden« eller helt enkelt »makt« när jag syftar på den vidare användningen. Om begreppet styrning och de olika sätt på vilka Foucault har använt det, se Sellenart 2007, 379–382, 386–387.

19 Styrningsbegreppet företer många likheter med ett annat begrepp som Foucault har myntat, nämligen biomakt. För en kort utredning av förhållandet mellan biomakt och styrning, se Brännström 2009, not 321.

kontrollera vare sig den enskilde eller massan med hjälp av den stränga och ostentativa, men sporadiskt verkställda maktutövning som man hade använt sig av tidigare. Nu växer nya kunskapsunderstödda maktutövningsmönster fram (jfr t.ex. Foucault 1998, 254–266; Foucault 2007, 87–114).

Enligt Foucault började disciplinerande tekniker, som utgår från normer för hur saker och ting bör göras och hur individer bör bete sig, anlitas mer frekvent och konsekvent från och med 1600-talet. Disciplinerande mekanismer och procedurer institutionaliserades genom arkitektoniska och organisatoriska innovationer, genom rutiner för övervakning, rapportering, bokföring och inspektion och genom normaliserande sanktioner. I till exempel verkstäder och kaserner analyserades olika förlopp, som delades upp i olika moment som fogades samman till den ideala sekvensen för uppgiftens utförande. Arbetare och soldater drillades sedan i att utföra uppgiften. Vid utförandet hölls kontinuerligt uppsikt över individerna, varvid de som inte levde upp till normerna identifierades och tillrättavisades. Samtidigt lärdes normer för normalt beteende och känsloliv ut i skolor och andra didaktiska sammanhang och de som avvek från dessa normer korrigerades. Jämfört med föreskrifter som understöds med hot om sanktioner, som effektueras brutalt och synligt men sporadiskt, var disciplinerande metoder effektivare, mindre kostsamma, mer finmaskiga, mindre sårbara för motståndshandlingar och mer produktivitetsfrämjande. (Se t.ex. Foucault 1998, 159–266; Foucault 2000(a); Foucault 2007, 87–114, 311-361.)

Samtidigt växte *styrningsstaten* fram; en stat där »styrning« snarare än »härskande« eller »herravälde« är ledordet för det politiska tänkandet och maktutövningen. Foucault myntade begreppet *styrningskonst* (fr. *gouvernementalité*)[20] för att beteckna det kunskapsfält som vägleder maktutövningen i styrningsstaten. Styrningskonst handlar om att finna det bästa sättet att dirigera människor och fördela resurser inom ett territorium på ett sådant sätt att befolkningens säkerhet, välstånd och hälsa, kort sagt dess välfärd, maximeras. Styrningskonsten söker inte rättfärdiga makten genom att förklara med vilken rätt den utövas. Den är i stället framåtsyftande genom att ta sikte på maktutövningens ändamålsenlighet och bedöma dess konsekvenser. (Se t.ex. Foucault 2007, 87–114; Foucault 2008(b), 1–25.)

20 Inledningsvis använde Foucault begreppet Gouvernementalité framför allt för att beteckna det särskilda historiskt förankrade maktutövningsmönster som jag kallar för styrning, men också det tillhörande kunskapsfält som jag kallar för styrningskonst. Begreppet *gouvernementalité* genomgick efterhand en liknande utveckling som *gouverner* och kom allt oftare att syfta på ett sätt att analysera maktförhållanden i allmänhet. När jag använder begreppet styrningskonst syftar jag på det kunskapsfält som enligt Foucault hörde samman med styrning. Jag ansluter mig till Jakob Kihlberg, som menar att *gouvernementalité* bör översättas till styrningskonst, som är översättningen av uttrycket *art de gouverner*, som Foucault använder mer eller mindre synonymt med *gouvernementalité* (Kihlberg 2006, 55).

Foucault framhåller att styrningskonstens framväxt är intimt sammankopplad med utvecklingen och utbredningen av dess främsta analysform: den ekonomiska rationaliteten. Den ekonomiska rationalitetens utveckling innebar ett brott med en idé som var förhärskande i den tidigmoderna Europa, nämligen att det är ändamålsenligt eller ens möjligt att i detalj reglera det ekonomiska livet och befolkningens förehavanden. Alltför detaljerad reglering betraktas snarare som kontraproduktiv. I stället för att försöka reglera fram önskat resultat ska man enligt den ekonomiska rationaliteten eftersträva vissa omständigheter som i sin tur kan påverka människors incitament, så att de uppställda målen nås genom människors »spontana« handlande och beteende. Utgångspunkten är att påbud och förbud inte är det bästa sättet att förändra befolkningens handlande och beteende. I stället gäller det att förutsäga, stödja sig på och utnyttja sig av de böjelser, intressen och önskningar som befolkningen redan hyser eller kan komma att hysa efter viss påverkan. (Jfr t.ex. Foucault 2007, 1–114, 333–361; Foucault 2008(b), 1–73.)

I styrningsstaten organiseras områden med beaktande av de »naturliga« dispositionerna på området på ett sådant sätt att den enskilde får flera alternativ att välja mellan, samtidigt som det totala utfallet av valen med stor sannolikhet kommer att se ut på ett visst planerat sätt. Detta böjelsernas, önskningarnas och intressenas »fria« spel, som vägleds av kunskapsformer såsom statistik, ekonomi, demografi och samhällsmedicin, leder till ett eftersträvat resultat på global nivå utan att enskilda processer behöver kontrolleras i detalj. (Se t.ex. Foucault 2008(b), 1–73.)

Ett av de allra enklaste exempel som Foucault tar upp för att visa hur styrning skiljer sig från rättsliga och disciplinära maktutövningsmekanismer handlar om normeringen av stöld. Han förklarar att normering i det rättsliga maktutövningsmönstret sker enligt det binära schemat förbjudet/tillåtet. Ett förbud mot stöld införs med tillhörande sanktion. I det disciplinära mönstret åtföljs lagen som förbjuder stöld inte bara av ett straff, utan även av förebyggande och korrigerande åtgärder. Den skyldige, den misstänkte eller den blott avvikande diagnosticeras och övervakas, det eventuella behovet av att korrigera henne utreds och ett åtgärdsprogram utarbetas. I styrningsmönstret görs en bedömning av sannolikheten för stöld i allmänhet, men också av sannolikheten för stöld på olika platser, av olika gärningsmän och i olika situationer. Man tar i beaktande den grad av risk som en förnuftig gärningsman skulle ta, med hänsyn till den tänkbara vinsten. Eftersom kostnaderna för stöldbekämpning enligt styrningskonsten bör stå i proportion till de samhälleliga kostnaderna för stöld, uppskattar man dessa respektive kostnader för prevention och fastställer godtagbara normalvärden för stöld på olika områden och i olika situationer. Som ett resultat blir normeringen av stöld alltmer komplex eftersom allt fler situationer behandlas som särskilda fall. Den rättsliga normeringen av stöld ser olika ut beroende på om stöldföremålet är värdefullt, om våld förekommit i samband med stölden, om gärningsmannen är underårig eller sinnesförvirrad, etc. (Foucault 2007, 1–86, särskilt sidorna 4–9, 46–47.)

Leila Brännström

4.2 Rätten och maktutövningsmönstren

De tre maktutövningsmönster som har presenterats utgör inte tre konstellationer som har avlöst varandra. De kan snarare beskrivas som idealtyper som samexisterar och inverkar på varandra och som präglar maktutövningen i olika samhällen i högre eller lägre grad. Styrningsmönstret, som enligt Foucault är det i samtiden dominerande, har inte trängt ut de rättsliga och disciplinära maktutövningsmetoderna. Påbud och förbud understödda av sanktioner har som bekant försvunnit lika lite som rättfärdigandet av maktutövning med hänvisning till rättsliga befogenheter. Tydliga inslag av disciplinär maktutövning finner man i dag till exempel i snabbmatsrestauranger, på arbetsförmedlingen och i det militära. Styrning tar snarare i bruk de rättsliga och disciplinära maktutövningsmetoderna på särskilda sätt. Till exempel fordrar styrning en viss typ av disciplinering. För att befolkningens spontana interaktioner ska utvecklas i enlighet med eftersträvade mål krävs det att individerna är både villiga och förmögna till att träffa »ändamålsenliga« val beträffande sina liv, vilket i sin tur kräver att individer disciplineras genom undervisning, uppfostran, handledning, övning och opinionsbildning, så att de är förmögna och benägna att göra dessa val. (Jfr Foucault 2007, 4–10, 46–47, 57–63).

Foucault påpekar att implementeringen av kunskapsunderstödda maktutövningsmönster har fordrat ett stort antal lagar och författningar vilket har lett till en »rättslig inflation«. Disciplineringsmönstret fordrar lagar och bestämmelser som inför påbud, men som också tilldelar befogenheter, specificerar deras natur, sätter gränser för dem och övervakar bruket av dem. Styrningsmönstret kräver ofta att individer utrustats med juridiska rättigheter och kompetenser, att rättsliga spelregler introduceras på olika samhällsområden och att lagar och bestämmelser används för att med diverse incitament påverka individens böjelser. (Jfr Foucault 2007, 6–9.)

Den rättsliga inflationen handlar delvis om en högre grad av specialreglering, men framför allt om att den offentligt sanktionerande maktutövningen allt som allt har blivit mer genomgripande under de senaste århundradena (jfr Foucault 2008(b), 1–73). Den offentligt sanktionerande maktutövningens utbredning och fördjupning betyder inte att människor har blivit »ofriare«, utan att statsmakten har tillägnat sig och omvandlat redan befintliga sociala och religiösa former av maktutövning som tidigare var relativt avskilda från den politiska makten. Foucault påpekar att de kunskapsunderstödda maktutövningsmönstren hade sina föregångare i sociala former av kontroll och den kristna religiösa praktiken att göra vardagliga angelägenheter till föremål för övervakning och formande. Han framhåller att statsmakten vid tiden kring 1600-talet började lägga märke till att dessa maktutövningsformer var ekonomiskt och politiskt gynnsamma och vid samma tid också började se sig som ansvarig för vars och ens världsliga välfärd, något som tidigare hade varit förbehållet själasörjarna. Eftersom de nya maktutövningsmönstren förutsatte ett formande av

individens böjelser och beteende, och eftersom omsorgen om var och en omfattade den totala livssituationen, kom staten hädanefter att intervenera på helt nya livsområden. (Jfr Foucault 1983 (särskilt sidorna 214 och 224); Foucault 2000(b); Foucault 2000(d); Foucault 2007, 115–361; Foucault 2008(b), 75–77.)

Slutligen kan man fråga sig hur sambandet mellan rätten och det rättsliga maktutövningsmönstret ser ut i dagens samhälle? Rätten förkroppsligar det rättsliga maktutövningsmönstret när den uttalar förbud och drar gränser och när överträdelser av förbuden och gränserna knyts till sanktioner. Den rättsliga diskursen materialiserar i sin tur det rättsliga maktutövningsmönstret när maktutövning legalistiskt rättfärdigas med hänvisning till befogenheter och rättigheter. När rättsliga bestämmelser används för att implementera disciplinära maktutövnings- eller styrningsmetoder är rätten däremot inte (bara) en bärare av det rättsliga maktutövningsmönstret. Självfallet kan rätten samtidigt ge uttryck åt flera maktutövningsmönster.

Det är viktigt att ha klart för sig att varken disciplin eller styrning verkar i ett rättsligt vakuum. I många sammanhang där disciplin och styrning spelar en framträdande roll säger dock det rättsliga ramverket mycket litet om hur makt faktiskt utövas. Tänk till exempel på den styrning som sker genom budget- eller penningpolitiken. Det finns rättsliga bestämmelser som tilldelar befogenheter och stipulerar yttre ramar för budget- och penningpolitiken, men dessa avgör inte vilken budget- eller penningpolitik som förs. Liksom bara en bråkdel av det som äger rum i landets skolor kan förklaras av skollagen och andra författningar är det inte heller särskilt upplysande att redogöra för hur makt utövas på dessa områden genom att beskriva de relevanta rättsliga bestämmelserna. Foucaults uttalanden om att kunskapsnormer opererar i de utrymmen som rätten *lämnar åsido* blir begripliga om man håller i minnet att den rättsliga normeringen av en verksamhet ofta endast i begränsad utsträckning påverkar vilka effekter som verksamheten producerar.

5 Rättens roll i den offentligt sanktionerade maktutövningen

5.1 Rättens rättfärdigande och döljande av de kunskapsunderstödda maktutövningsmönstren

På spridda ställen i Foucaults verk framställs rätten som en ideologi, i betydelsen förvrängd verklighetsuppfattning, som döljer en »verklig« och förtryckande form av maktutövning som verkar *inunder* och *vid sidan av* den (se t.ex. Foucault 1998, 259–260). Emellertid pekar Foucaults övergripande intellektuella projekt, liksom andra passager i hans arbeten, där han understryker att den offentligt sanktionerade makten utövas genom rätten och genom kunskapsnormer, mot ett annat sätt att förstå

påståendena om att normaliserande maktutövning verkar *inunder* rätten (jfr till exempel Foucault 2008(a), 50–51). Det förefaller som att påståendena handlar dels om att rätten sanktionerar kunskapsunderstödd maktutövning utan att styra de särskilda former som den antar, dels att rätten legitimerar och avleder uppmärksamheten från den.[21]

Som jag tog upp tidigare finns det rättsliga bestämmelser som tilldelar befogenheter och stipulerar yttre ramar för budget- och penningpolitiken utan att för den skull säga särskilt mycket om hur budget- eller penningpolitiken ska utformas. Dessa verksamheter vägleds i stället i stor utsträckning av ekonomiska och andra institutionaliserade kunskapsformer. På motsvarande sätt är det discipliner som psykiatri, medicin och pedagogik som avgör innebörden av kriteriet »allvarlig psykisk störning« i lag (1991:1128) om psykiatrisk tvångsvård eller »nedsatt arbetsförmåga« i lag (1962:381) om allmän försäkring eller »särskilt stöd« i skollagen (1985:1100). Kunskapsunderstödda normer verkar inom gränser som rätten har utstakat och de behöver rättens understöd för att vinna genomslag och sätta kraft bakom sina »sanningar«. De nämnda kunskapsformerna kan till exempel identifiera och stigmatisera avvikelser och olydnad, men de kan inte utan rättens bemyndigande ingripa mot dem.

Paradoxalt nog kan rätten legitimera och maskera den kunskapsunderstödda maktutövningen genom att sätta gränser för den och övervaka den.[22] Med Golder och Fitzpatricks ord bekräftar rätten »den disciplinära maktens grundläggande anspråk på att döma i frågor om normalitet och social sammanhållning genom att utöva sin övervakande jurisdiktion bara över de mer flagranta maktövergreppen, maktmissbruken och maktexcesserna« (Golder och Fitzpatrick 2009, 64)[23]. Genom den rättsliga kontrollen av gränserna för den disciplinära maktutövningen – en kontroll som i praktiken kan utövas på ett ytterst sparsamt sätt – förefaller det som att maktutövningens själva kärnområde vilar på en säker kunskapsgrund, vilket inte alltid är fallet. På så sätt kan en sporadisk och återhållsam rättslig överprövning dels möjliggöra en i stora delar ohämmad disciplinär maktutövning, dels förstärka den disciplinära maktutövningens legitimitet.

Den rättsliga diskursen kan också avleda uppmärksamheten från maktutövning som vägleds av kunskapsnormer (jfr t.ex. Foucault 2008(a), 47–51). Man kan till

21 Denna tolkning har visst stöd i Foucaults texter, men är också »rimlig« utifrån Foucaults övergripande intellektuella projekt sådant jag uppfattar det. Direkt textmässigt stöd finns i till exempel Foucault 1998, 29–33; 284–288; Foucault 2002(a), 140–146; Foucault 2007, 1–114; Foucault 2008(a), 48–51.

22 Jfr t.ex. Foucault 1998, 337–340; Foucault 2002(a), 99–100, 145; Foucault 2008(a), 49.

23 I original lyder stycket enligt följande: '[…]by purporting to exercise its supervisory jurisdiction only over the more egregious aberrations, abuses and excesses of disciplinary power, law confirms the basic claim at the heart of disciplinary power to adjudicate on questions of normality and social cohesion«.

exempel misstänka att den diskurs om patienträttigheter som har blivit utbredd och tongivande under de senaste decennierna dels har legitimerat den av ekonomisk teoribildning understödda marknadsanpassningen av hälso- och sjukvården, dels har avlett uppmärksamheten från de kunskapsnormer som påverkar hur det kroniska resursunderskottet i hälso- och sjukvården hanteras. Detta utesluter givetvis inte att diskursen om patienträttigheter även kan tänkas ha stärkt patientens ställning i vissa avseenden.

5.2 Foucaults »ofoucaultianska« förståelse av rätten

Foucaults tes att rättens betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen har minskat handlar om att den instans som Foucault menar en gång i tiden skänkte rätten dess auktoritet, suveränen, har förlorat sin upphöjda ställning. Foucault menar att rättens ursprung, den suveräna viljeförklaringen, vare sig den härstammade från en furste eller från ett folk, utövade en auktoritet på rättsubjekten som borgade för att innehållet respekterades. Rättens auktoritet vilar i allt mindre utsträckning på rättens upphov och i allt större utsträckning på de sakskäl med vilka de kan rättfärdigas. De argument som understöds av institutionaliserade kunskapsformer är enligt Foucault särskilt auktoritativa. Tesen gör alltså gällande att rättens auktoritetsgrund har förskjutits.

Foucault menar att de bevekelsegrunder som i dag ligger bakom (den frivilliga) anpassningen till rättsliga normer har mindre att göra med den politiska suveränens auktoritet och mer med respekten för de kunskapsformer som rättfärdigar deras innehåll. Skäl som hänför sig till institutionaliserade kunskapsformer, men som åberopas i den rättsliga diskursen, ger Foucault anledning att tala om ett normernas inkräktande på rätten som suveränens viljeförklaring (jfr till exempel Foucault 1998, 31, 215, 270; Foucault 2002(a), 144–146; Foucault 2008(a), 50). Foucault har onekligen rätt i att normer som härleds från de institutionaliserade kunskapsformerna spelar en stor roll vid skapandet och tillämpningen av rättsregler i dagens samhälle. Vad som är svårare att hålla med om är tanken att rätten vid någon tidpunkt skulle ha varit produkten av suveräna viljeförklaringar allena. Rättens innehåll har alltid i viss utsträckning varit bestämd av rådande diskurser om vad som är förnuftigt, moraliskt och önskvärt. Rätten är och har varit den suveräna politiska viljans uttryck samtidigt som den har gett uttryck för principer och tankegångar som har satt gränser för vad som är möjligt att bestämma politiskt.

Foucault verkar tänka sig den renodlade rättsliga diskursen som en mängd hänvisningar till den politiska suveränens auktoritet med hjälp av vilka de rättigheter och befogenheter med motsvarande plikter och skyldigheter att lyda som gäller på ett område eller i en situation kan fastställas. Foucaults påstående att rättsliga gränsdragningar och rättighetskrav som syftar till att begränsa den kunskapsunderstödda maktutövningen inte är rättsliga i egentlig mening följer av hans sätt att

ringa in den renodlade rättsliga diskursen (jfr Foucault 2004, 46–51; Foucault 1983, 211–212; Foucault 2002(a), 117). Dagens rättighetskrav, framhåller Foucault, hänvisar till blotta livets värde, till människans värdighet, till hennes fundamentala behov och till drömmen om hennes latenta förmågors utvecklande. Livet som politiskt mål, skriver Foucault, tas bokstavligt och vänds mot den makt som söker kontrollera det.

> Det är livet mycket mer än rätten som har blivit insatsen i de politiska striderna, även om parterna påstår sig kämpa för rätten. »Rätten« till livet, rätten till kroppen, till hälsan, till lyckan, till behovstillfredsställelse, »rätten« att bortom allt förtryck och all »alienation« återfinna vad man är och allt det som man kan bli, denna för det klassiska juridiska systemet så obegripliga »rätt« har blivit det politiska svaret på alla dessa nya maktprocedurer som inte heller de tillhör suveränitetens gamla rätt. (Foucault 2002(a), 145–146.)

Även om Foucaults ärende inte i första hand är att begreppsliggöra rätten, utan att rikta uppmärksamheten mot en historisk förändring av den typ av överväganden som vägleder den offentligt sanktionerade maktutövningen, så framställer han ofta rätten som en historisk konstant. Detta sätt att uppfatta rätten, som kommer till uttryck på ett flertal platser i Foucaults verk, måste betecknas som djupt »ofoucaultianskt«.

I sina analyser av maktförhållanden närmar sig Foucault ofta ett begrepp eller en företeelse utan att på förhand fastställa vilka krafter som formar begreppet eller företeelsen eller vilka innebörder, funktioner, ändamål, verkningsområden som den eller det kan ha. Den utforskande blicken riktas i stället mot de praktiker och diskurser som genererar just dessa innebörder, funktioner, ändamål och verkningsområden. Det är på detta sätt som Foucault undersöker till exempel fängelset, sexualiteten och staten (jfr t.ex. Foucault 2007, 115–134; Foucault 2008(b), 29–37). Ett motsvarande angreppssätt i förhållande till rätten skulle inrikta sig på lagstiftarens och domstolarnas aktiviteter, men också på en betydligt vidare krets av aktörer som verkar inom, och inverkar på, den rättsliga diskursen. Detta skulle innebära att man behandlade och framställde rätten som utfallet av alla de handlingar och processer som »objektiverar« den, det vill säga som ett resultat av hur den har gjorts och skapats genom tal, handlingar och praktikers institutionaliserande.

5.3 Rättens dubbla ansikten

Rätten och den rättsliga diskursen figurerar i Foucaults verk praktiskt taget uteslutande som maktutövning och aldrig som uttrycket för eller resultatet av förmågan att ge form åt det gemensamma livet eller resa krav på jämlikhet och rättvisa. Han antyder att det aldrig kan vara emancipatoriskt att utgå från den rättsliga diskursen, eftersom detta förutsätter att man vädjar till eller stödjer sig på antingen statsmaktens auktoritet eller de kunskapsformer som understödjer de nya maktu-

tövningsmönstren och därmed förstärker dem. I samma andetag framhåller han det önskvärda i en rätt och en rättslig diskurs som inte grundar sig på vare sig statsmaktens auktoritet eller institutionaliserade kunskapsformer. Han tycks inte kunna se att hänvisning till rätten och åberopande av rättigheter alltid redan (också) har tagit sin utgångspunkt i olika föreställningar om jämlikhet och rättvisa och i politiska aktörers förhoppningar om nya sätt att ordna det gemensamma livet. (Se t.ex. Foucault 2002(a), 145–146; Foucault 2008(a), 47–51.)

På ett mer övergripande plan kan man notera att Foucault aldrig uttryckligen teoretiserar politiskt handlande, emancipatorisk politik eller politik överhuvudtaget. I den mån som dessa frågor berörs tycks Foucault ge uttryck åt en snäv förståelse av politik och betrakta den som antingen den institutionaliserade politiken eller som motstånd mot maktutövning, däremot aldrig som kollektiva handlingar som ämnar förändra formerna för det gemensamma livet. Jag instämmer i Pierre Rosanvallons bedömning att: »För honom var det politiska liktydigt med en kamp för frigörelse. Utgångspunkten i detta perspektiv var herraväldets rationalitet. I Foucaults ögon kunde en analys av makten i viss mening uttömma frågan om det politiska, som nästan uteslutande förstods i termer av strategiskt handlande. Och även om denna senare dimension av det politiska inte går att bortse från, är den inte den enda, och kanske inte ens den viktigaste, aspekten« (Rosanvallon 2009, 93).

I Foucaults mer politiska och journalistiska publikationer från sent 1970-tal och tidigt 1980-tal skymtar dock en annan och bredare förståelse av politik fram. I dessa publikationer deltar han i den rättsliga diskursen genom att använda sig av rättsliga argument, peka på de gränser som rätten sätter för och bör sätta för normaliserande maktutövning och hävda de mänskliga rättigheterna (se t.ex. Foucault 1994(a); Foucault 1994(b); Foucault 2000(e); Foucault 2000(f); Foucault 2000(g); Foucault 2005). I dessa förfäktar Foucault också idén att de mänskliga rättigheterna är »de styrdas rättigheter«, det vill säga att var och en har mänskliga rättigheter i kraft av att vara föremål för maktutövning. Han argumenterade att om den konkreta maktutövning som människor är föremål för uppfattas som grundvalen för de mänskliga rättigheterna ökar möjligheten att på varje plats och vid varje historisk tidpunkt ringa in deras konkreta innebörd (Foucault 1994(a); Foucault 2000(h)).

6 Rättens återkomst?

I den föreläsningsserie som Foucault höll vid *Collège de France* 1978–1979, *Biopolitikens födelse*, framhöll han att juridiska instanser under 1900-talets sista decennier håller på att bli de viktigaste offentliga institutionerna. Denna utveckling hängde enligt Foucault samman med en förändring av statens förhållningssätt till marknaden. Staten, som sedan välfärdsstatens genombrott ständigt hade gjort allt fler interventioner i marknadsprocesserna för att dämpa marknadens destruktiva effekter

och för att uppnå socialt och politiskt önskvärda resultat, avstår under 1900-talets sista decennier allt oftare från direkta interventioner som inriktar marknadsprocesserna mot önskvärda politiska mål såsom särskilda produktions- eller konsumtionsmönster eller minskade inkomstskillnader. I stället ordnas allt fler samhällsområden – inklusive staten själv – som marknader, alltmedan marknadens grundläggande institutioner och spelregler utvecklas och förstärks. Den vid denna tidpunkt av nyliberalism präglade styrningskonsten har kommit att behandla marknadsnormen om fri konkurrens med lika och förutsägbara regler som samhällets mest fundamentala norm. Statens främsta uppgift uppfattas inte längre vara att neutralisera marknadens negativa effekter, utan att tillhandahålla rättsliga institutioner (äganderättstyper, bolagsformer, avtalstyper, patent, etc.) och garantier som befrämjar marknadsaktiviteter samt att undanröja de omständigheter som skulle kunna försvåra fri konkurrens. (Jfr. Foucault 2008(b), 149–150, 159–184.)

I det marknadssamhälle som växer fram är den politiska viljan som styr staten underordnad den fria konkurrensens ekonomiska konstitution. Foucault beskriver utvecklingen som att den rättsstatlighet som i en liberal stat bör prägla den offentliga maktutövningen mot enskilda, utsträcks till att även gälla marknadens aktörer. Detta innebär för det första att det offentliga i sina ekonomiska förehavanden är bunden av exakt samma regelverk som företag och enskilda personer. Vidare innebär det att den politiska makten inte kan ändra detta regelverk efter tycke och behov. Det offentligas normgivning och beslutsfattande får nämligen inte inkräkta på en uppsättning rättigheter som garanteras marknadens aktörer. Slutligen betyder rättstatlighet på detta område att det offentligas agerande på marknaden kan underkastas rättslig prövning och att konflikter mellan offentliga och privata aktörer avgörs av domstolar som behandlar bägge parter som likställda marknadsaktörer. Härvid blir domstolarnas tillämpning, tolkning och vidareutveckling av marknadens institutioner och spelregler en allt betydelsefullare del av den offentligt sanktionerade maktutövningen. (Jfr. Foucault 2008(b), 159–184.)

Den utveckling som Foucault beskriver innebär att rätten intar en central roll i den offentligt sanktionerade maktutövningen på (den ständigt expanderande) ekonomins område. Emellertid fungerar rätten i detta sammanhang i första hand inte som uttrycket för (folk)suveränens vilja, utan som ett system som tar sin utgångspunkt i marknadens behov och som säkerställer att det offentliga agerar inom bestämda ramar och på förutsebara sätt både gentemot enskilda personer och gentemot företag. Rättens roll i den offentligt sanktionerade maktutövningen är här mindre att uttrycka den politiska maktens vilja och mer att begränsa vad som är möjligt att fatta politiska beslut om. (Foucault 2008(b), 159–184, se även 129–157.)

Vi såg att Foucaults tes om rättens avtagande betydelse för den offentligt sanktionerade maktutövningen, i själva verket handlar om en förskjutning av rättens auktoritetsgrund från rättens ursprung (den suveräna viljeförklaringen) till de

kunskapsnormer som rättfärdigar rättens innehåll. Foucaults uttalanden om att de rättsliga institutionerna under de sista decennierna håller på att bli de viktigaste institutionerna i samhället, innebär således inte ett övergivande av tesen, eftersom den utveckling som vi kan kalla för en konstitutionalisering av marknadens spelregler inte handlar om att den suveräna viljeförklaringen, på bekostnad av kunskapsnormer, (åter)tar den privilegierade platsen som rättens primära auktoritetskälla. Den rätt som konstituerar och återspeglar marknadens spelregler är genomsyrad av den ekonomiska styrningskonsten men vilar även på en för rätten självständig auktoritetsgrund, rättsstatlighet, som Foucault inte hade uppmärksammat nämnvärt i sina tidigare arbeten.

Tre decennier efter att Foucault höll föreläsningsserien *Biopolitikens födelse* framstår det som om han hade rätt i sin bedömning av vart den offentligt sanktionerade maktutövningen var på väg. Marknadens spelregler har genom utvecklingen av Europarätten och WTO:s rättsystem kommit att bli överstatliga konstitutionella normer som i princip alla världens stater är rättsligen bundna att iaktta och som staterna inte på något enkelt sätt kan förändra utefter politiska behov och önskemål (jfr Nicol 2010). Det är de europeiska domstolarna och WTO:s tvistelösningsorgan som tolkar och utvecklar marknadens grundregler och därigenom sätter ramarna för den ekonomiska politiken. Ekonomisk styrningskonst har härigenom på ett än tydligare sätt förskjutits från att vara ett verktyg som den politiska makten använder sig av för att nå föresatta mål, till att stå över dessa institutioner och avgöra vilka målsättningar som en politisk gemenskap kan eftersträva. Eftersom suveränitet, och i demokratier folksuveränitet, är ett uttryck (om än inte det enda eller det perfekta uttrycket) för den politiska gemenskapens vilja innebär denna utveckling att den folkvalda politiska viljans möjlighet att forma den ekonomiska politiken har blivit mindre.

Källförteckning

Brännström, L. (2009) *Förrättsligande. En studie av rättens risker och möjligheter med fokus på patientens ställning*, Lund, Bokbox förlag.

Edenheim, S. (2005) *Begärets lagar. Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*, Stockholm/Stehag, Symposion.

Ewald, F. (1990) Norms, Discipline and the Law«. *Representations*, 138.

Evans, T. (2005) International Human Rights Law as Power/Knowledge, *Human Rights Quarterly*, 1046.

Foucault, M (1980 a) The History of Sexuality, i Gordon, C. (red.), *Power/ Knowledge. Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton, Harvester Press.

Foucault, M. (1980 b) Power and Strategies, i Gordon, C. (red.), *Power/ Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Brighton: Harvester Press.

Foucault, M. (1983) The Subject and Power, i Dreyfuss, H. & Rabinow, P. *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics: with an afterword by Michel Foucault*. Chicago: University of Chicago Press.

Leila Brännström

Foucault, M. (1988) The Ethics of Care for the Self as a Practice of Freedom. Interview with Michel Foucault on January 20, 1984, i Bernauer, J. & Rasmussen, D. (red.), *The Final Foucault*. Cambridge, The MIT Press.

Foucault, M. (1994 a) Va-t-on extrader Klaus Croissant ?, i densamme, *Dits et écrits*, Band 3, 1954–1998. Paris, Gallimard.

Foucault, M. (1994 b): Désormais la sécurité est au-dessus des lois, i densamme, *Dits et écrits*, Band 3, 1954-1998. Paris, Gallimard.

Foucault, M. (1988) *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*. Lund, Arkiv förlag.

Foucault, M. (2000 a): The Political Technology of Individuals, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M (2000 b) Truth and Juridical Forms, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 c) Truth and Power, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 d) Lives of Infamous Men, i Faubion, J. (red.) *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 e) Letters to Certain Leaders of the Left, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 f) Lemon and Milk, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 g) Useless to revolt: Towards a Critique of Political Reason, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*. Band 3, 1954- 1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2000 h) Confronting Governments. Human Rights, i Faubion, J. (red.), *Power. Essential works of Michel Foucault*, Band 3, 1954-1984. New York, The New Press.

Foucault, M. (2002 a) *Sexualitetens historia 1. Viljan att veta*. Uddevalla, Daidalos.

Foucault, M. (2002 b) *Sexualitetens historia 2. Njutningarnas bruk*. Uddevalla, Daidalos.

Foucault, M.(2002 c) *Sexualitetens historia 3. Omsorgen om sig*. Uddevalla, Daidalos.

Foucault, M. (2005) Open letter to Prime Minister Medhi Bazargan, i Afary, J. & Andersen, K. (red.), *Foucault and the Iranian Revolution. Gender and the Seductions of Islamism*. Chicago, The University of Chicago Press.

Foucault, M. (2007) *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977–1978*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgraves Macmillan.

Foucault, M. (2008 a) *Samhället måste försvaras. Collège de France 1975–1976*. Hägersten, Tankekraft förlag.

Foucault, M. (2008 b) *The Birth of Biopolitics. Lectures at the Collège de France 1978-1979*.

Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgraves Macmillan.

Golder, B. (2008), Foucault and the Incompletion of Law, *Leiden Journal of International Law*, 747.

Golder, B. & Fitzpatrick, P. (2009) *Foucault's Law*. Milton Park, Abingdon, Routledge-Cavendish.

Hunt, A. & Wickham, G. (1994) *Foucault and Law. Towards a Sociology of Law as Governance*. London, Pluto Press.

Kennedy, D. (1991) The Stakes of Law, or Hale and Foucault!, *Legal Studies Forum,* 327.

Kihlberg, J. (2006) Liberalismen är en naturalism, *Fronesis. Liberalism*, 54.

Lemke, T. (1997) *Eine Kritik der politischen Vernunft. Foucaults Analyse der modernen Gouvernementalität*. Hamburg/Berlin, Argument Verlag.

Lukes, S. (2008) Makt. Ett radikalt synsätt, i densamme, *Maktens ansikten*. Göteborg, Daidalos.

Nicol, D (2010) *The Constitutional Protection of Capitalism*, Oxford, Hart Publishing.
Rosanvallon, Pierre (2009) *Demokratin som problem*. Hägersten, Tankekraft förlag.
Sellenart, M. (2007), Course Summary, i Foucault, M., *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-1978*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, Palgraves Macmillan.
Smart, C. (1989) *Feminism and the Power of Law*. London, Routledge.
Smith, C. (2000) The Sovereign Power v. Foucault, Law and Disciplinary Power, *The Sociological Review*, 283.
Thomas, K. (1992) Beyond the Privacy Principle, *Columbia Law Review*, 1431.
Veyne, P. (1997) Foucault Revolutionizes History, i Davidson, A. (red.), *Foucault and His Interlocutors*. Chicago/London, Chicago University Press.

Leila Brännström